

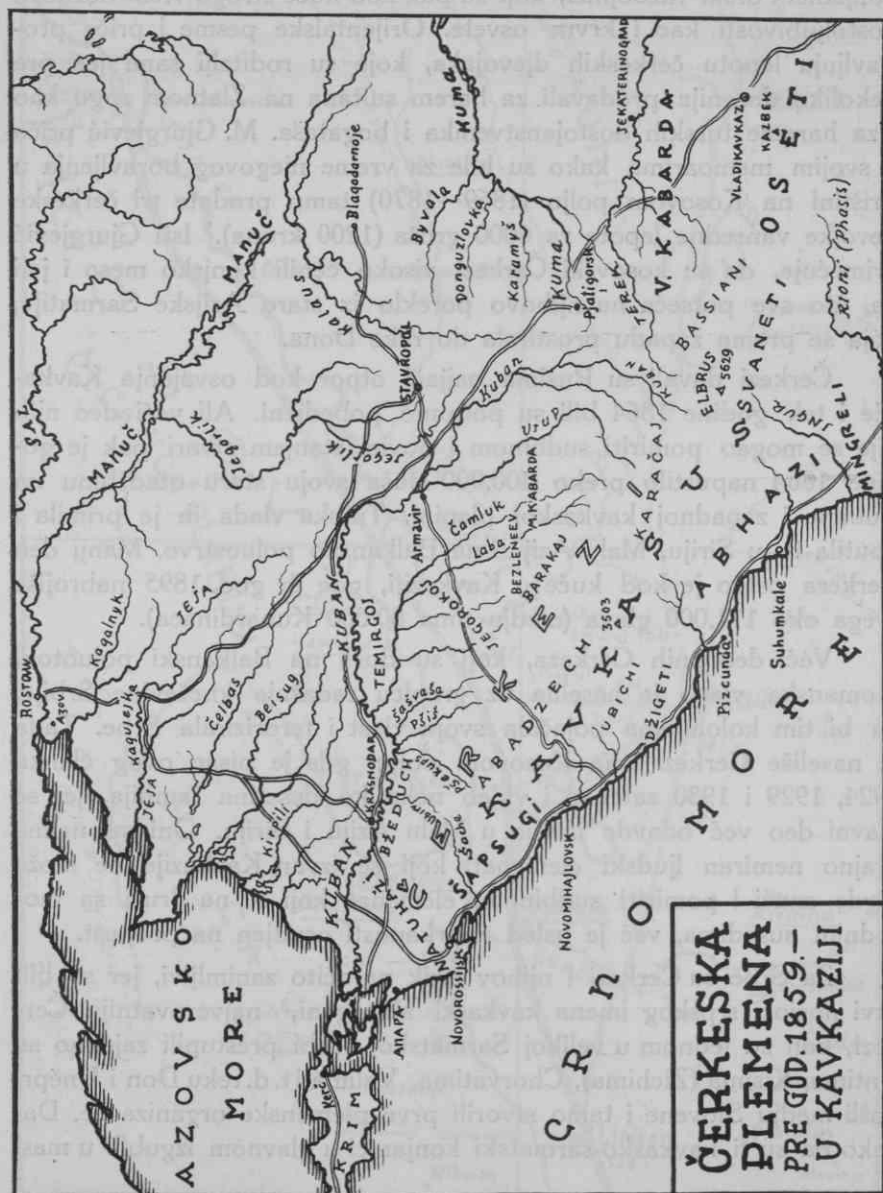
Etnološki značaj kosovskih Čerkeza.*

Niko Županić — Ljubljana.

Etnografima i istoričarima poznato je, da se nalazi domovina Čerkeza u levom slivu Kubana, u Ciskavkaziji. Do god. 1864 stanovali su u području zapadne kavkaske planine tamo do crnomorske obale. Čerkezi su dijalektički i plemenski jako diferencirani i mi navodimo slédeća plemena: Natuhaži (nathokuaže), Šapsuzi, Abadzechi (Abedzax), Bžeduchi, Gatjukaj, Besleneev-ci, Machoš, Temirgoj, Žaneev-i, Egerukoj, Kjach, Ubychi, Chagak (xegek, šegek) i Kabardinci. Kolektivno ime Čerkezi (Circassi) vrlo verovatno je od Turaka prekrojeno iz antičkog *Κερκεται*. Rusi ih nazvaše u Srednjem veku Kosogima, šta treba da je srodno sa Käsäg kao što danas nazivaju Oseti Kabardince a i Čerkeze u opšte. Sami sebe pak Čerkezi nazivaju: *Adzyge*, *Adyge*. Ovo ime lingvistika dovodi u vezu sa antičnim imenom *Zygoi* (Strabo). Mi mislimo, da su Jazigi koji se brzo posle Hristovog rođenja naseliše na pusti između Dunava i Tise identični sa Zigima (*Zygoi*) samo je ovo ime primilo na putu kroz obe Sarmatije prefiks *a-* odnosno *ia-*.

Čerkezi bili su dugo neznabošci i slobodni tamo do XIII stoleća posle Hrista, kad ih potčiniše Gruzini (Djurdjijanci) te ih prevedoše na hrišćansku veru. U prvoj polovini XV stoleća oni su se zaista oslobodili gruzinskog jarma, ali zapleteni u neprestane borbe sa Tatarima gubili su svoj teren u severnoj Kavkaziji, tako da je oko polovine XVI stoleća postao Kuban severnom međom njihove domovine. Godine 1570 ih je naime tatarski kan Abas Giraj potisnuo na južnu stranu Kubana i preveo na islam. Do tada su Čerkezi stanovali prema severu do reke Kume i njihova naselja bila su rasturena na terenu između Kubana i ušća reke Dona. Pre pada pod tatarsku zavisnost za vladavine cara Ivana „Groznog“ (1530—1584) uživali su Čerkezi protektorat Rusa ali posle njihovog odlaska padoše pod Tatara. Oni napustiše u toliko pre i lakše hrišćansku veru, jer su ju poznali samo površno, kao što su bili i docnije pola pagani pola muslimani.

*) Predavanje na V. kongresu Internacionalnog Antropološkog Instituta u Parizu, 23 sept. 1931 (mesto: Faculté de Médecine, 12 rue de l'Ecole-de-Médecine).

Slika 1. Severozapadni ugao Kavkazije.

Čerkezi su se sva vremena odlikovali svojom hrabrošću kao brzi konjanici i drski razbojnici, koji su pak kod kuće strogo vršili dužnosti gostoljubivosti kao i krvne osvete. Orijentalne pesme i priče proslavljaju lepotu čerkeskih djevojaka, koje su roditelji sami još pre nekoliko decenija prodavali za harem sultana na Zlatnom rogu kao i za hareme turskih dostojanstvenika i bogataša. M. Gjurgjević priča u svojim memoarima kako su bile za vreme njegovog boravljenja u Prištini na Kosovom polju (1869—1870) tamo prodate tri čerkeske devojke vanredne lepote za 6000 groša (1200 kruna).¹ Isti Gjurgjević primećuje, da su kosovski Čerkezi visoko cenili konjsko meso i jeli ga, što sve potseća na njihovo poreklo iz stare Azijske Sarmatije, koja se prema zapadu prostirala do reke Dona.

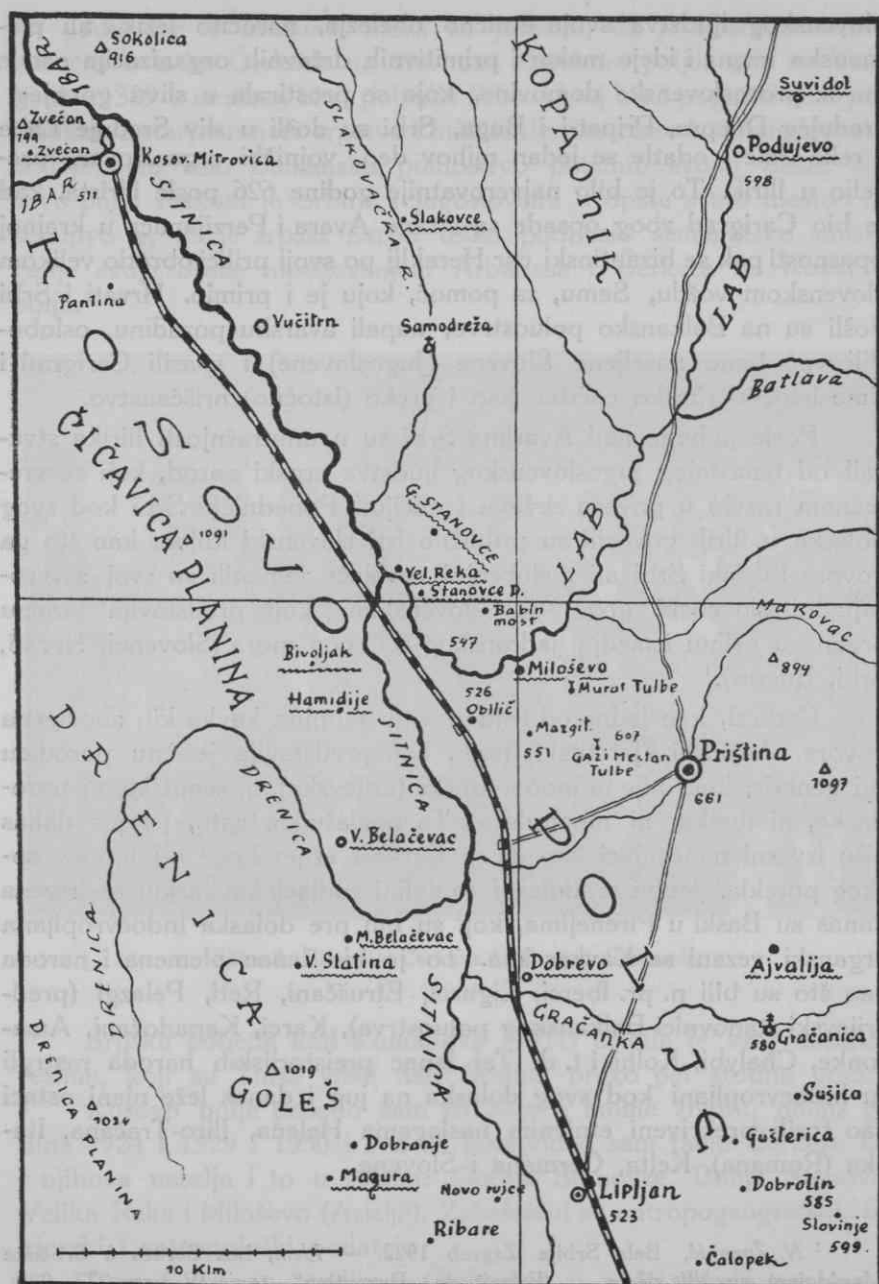
Čerkezi davali su Rusima najjači otpor kod osvajanja Kavkazije i tek godine 1864 bili su potpuno pobedjeni. Ali veći deo njih nije se mogao pomiriti sudbinom i novim stanjem stvari pak je godine 1864 napustilo preko 400.000 duša svoju staru otadžbinu na Kubanu i zapadnoj kavkaskoj planini. Turska vlada ih je primila i uputila ih u Siriju, Malu Aziju i na Balkansko poluostrvo. Manji deo Čerkeza ostao je kod kuće u Kavkaziji, gde ih god. 1895 nabrojiše svega oko 111.000 glava (među tima 80.000 Kubardinaca).

Veći deo onih Čerkeza, koji su došli na Balkanski poluotok, otomanska vlada je naselila uz granicu tadašnje kneževine Srbije, da bi tim kolonijama pojačala svoju vlast i terorizirala Srbe. Tada se naseliše Čerkezi i na Kosovom polju, gde je pisac ovog članka 1924, 1929 i 1930 zatekao i video nekoliko desetina porodica, jer se glavni deo već odavde izselio u Malu Aziju i Siriju. Oni su naime krajno nemiran ljudski elemenat, koji se izvan Kavkazije ne može nigde snaći i pomiriti sudbinom, elemenat koji se ne druži sa ino-rodnim susedima, već je usled raštrkanosti osuđen na propast.

Za Srbe su Čerkezi i njihov jezik naročito zanimljivi, jer su bili prvi nosioci srpskog imena kavkaski aborigeni,² najverovatnije Čerkezi, koji su jednom u velikoj Sarmatskoj seobi prestupili zajedno sa Antima, Kisima (Zichima), Chorvatima, Valima i t. d. reku Don i Dnėpr, došli medju Slovane i tamo stvorili prve plemenske organizacije. Dakako da su ti kavkasko-sarmatski konjanici u glavnom izgubili u masi

¹ Гласник Скопскога Научног Друштва, III, стр. 151. Скопје 1928.

² N. Županić, *Les origines des Serbes*. (II. session de l' Institut International d' Anthropologie, pag. 227—229). Paris 1926. — *Idem*, *Srbi, Plinija i Ptolomeja*. Beograd 1923.

NASELJA ČERKEZA NA KOSOVOM POLJU.

Slika 2. Kosovo polje.

slovenskog ljudstva svoje etnično obeležje, naročito jezik, ali plemenska imena i ideje makar i primitivnih državnih organizacija ostale su. Iz protoslovenske domovine, koja se prostirala u slivu gornjeg srednjeg Dnepra, Pripet-i i Buga, Srbi su došli u sliv Srednje Labe i reke Sale i odatle se jedan njihov deo, vojnički organizovan, preselio u Ilirik. To je bilo najverovatnije godine 626 posle Hrista, kad je bio Carigrad zbog opsade sa strane Avara i Perzijanaca u krajnoj opasnosti pak se bizantinski car Heraklije po svoji prilici obratio velikom slovenskom vođu, Samu, za pomoć, koju je i primio. Hrvati i Srbi došli su na Balkansko poluostrvo, napali avarsku pozadinu, oslobodili već tamo naseljene Slovene (Jugoslovene) i spasili Carigrad i time istočno rimsko carstvo kao i grčko (istočno) hrišćanstvo.

Posle pobede nad Avarima Srbi su u unutrašnjosti Ilirika stvarali od tamošnjeg jugoslovenskog ljudstva srpski narod, koji se vremenom razvio u poveću državu i naciju. Pobednički Srbi kod svog dolaska u Ilirik govorili su približno isti slovenski idijom kao što ga govore Lužički Srbi ali malobrojni osvajači zamenili su svoj severozapadni slovenski govor jugoslovenskim, koji predstavlja jezičnu organsku celinu izmedju Jadranskog i Crnog mora (Slovinci, Hrvati, Srbi, Bugari).¹

Čerkezi, kao jedna od triju glavnih skupina kavkaskih aborigena govore alarodski (jafetitski) jezik, koji predstavlja jezičnu porodicu sui generis, koja nije ni indoevropska (arijevska), ni semitska, ni ugrofinska, ni turska, ni mongolska. To naglašujem zato, jer još danas pišu izvesni naučenjaci kao da su Čerkezi arijevskog² t. j. indoevropskog porekla. Jedini srodnici, i to daljni rođaci kavkaskih aborigena danas su Baski u Pirenejima, koji su bili pre dolaska Indoevropljana organski vezani sa Kavkascima. To je bio lanac plemena i naroda kao što su bili n. pr. Iberci, Ligurci, Etruščani, Reti, Pelazgi (predarijevski stanovnici Balkanskog poluostrva), Karci, Kapadočani, Amazonke, Chalybi, Kolhi i t. d. Taj lanac preistorijskih naroda rastrgli su Indoevropljani kod svog dolaska na jug i danas leže njeni ostaci kao fosili prekriveni etničnim naslagama Helena, Iliro-Tračana, Italika (Romana), Kelta, Germana i Slovena.

¹ N. Županić, *Bela Srbija*. Zagreb 1922. — *Idem*, *Les Serbes à Srbčičšte (Macédoine) au VIIe siècle...* (Extrait de „Byzantion“, tome IV pag. 277—280). Liège 1929.

² T. P. Ђорђевић, *Черкези у нашој земљи*. „Гласник“ Скопског Научног Друштва, III, стр. 143. Скопље 1928.

Ako sve to uvažimo, mora se priznati, da je svakako vredno proučiti ostatke Čerkeza na slavnom Kosovom polju, gde su Turci godine 1389 u strašnoj bitci pobedili Srbe. U toj bitci poginuli su srpski vladalac Lazar, braneći srpstvo i hrišćansku veru kao i sultan Murat I, koji je hteo celo Balkansko poluostrvo potčiniti svojoj vlasti. Kosovo polje svakom je Srbinu i Jugoslovenu u opšte sveto mesto i razumljivo je, da je srpski narod teško podnosio sistematsko uništavanje svoje braće naseljavanjem Arbanasa i Čerkeza na Kosovom polju.

Slika 3. Skupina Čerkeza iz Donjeg Stanovca.

Srpska pobeda kod Kumanova (1912) učinila je kraj nasilnom režimu, koji su Turci vršili nad Srbima preko pet stotina godina.

Kosovo polje posetio sam tri puta u mome životu, naime godine 1924 i 1929 i 1930 i sva tri puta video sam tamo Čerkeze kao i njihova naselja i to u selima: Gornje Stanovce, Donje Stanovce, Velika Reka i Miloševo (Azizije). Zabeleženi su antropogeografski, folklorski i antropološki podatci.

Lepu i iscrpnu studiju o Čerkezima u našoj zemlji napisao je Tihomir Djordjević¹, profesor beogradskog univerziteta. Iz ove do-

¹ T. Ђорђевић, op. c. str. 145.

znajemo, da su se Čerkezi naselili u ovim selima i varošima na Kosovu: Ferizović (danas Uroševac) — 25 kuća do godine 1912, Čerkez-Sadovina — oko 60 kuća, Mazgit — oko 100 kuća, Ajvalija — oko 30 kuća, Slakokovac — preko 100 kuća, Stanovce (zasebna mala Čerkeze). Bilo ih je po nekoliko kuća u Prištini, Mitrovici i Vučitrnu. Od gosp. Čerim Husejnovića, imama općine Samodreže, rodom Čerkeza, doznao sam dalje da su Čerkezi živeli još i u selima: Čerkeske kuće kod Mitrovice (danas zaseok Zvečan), Velika Reka, Gornje Stanovce (nekada 60 kuća danas 40 kuća), Bivoljak, Miloševo, (Azizije) — danas 4 kuće, Hamedija, Veliki Belačevac, Mali Belačevac (pre 40 danas 2 kuće), Velika Slatina, Mala Slatina, Gornje Dobrevu, Donje Dobrevu, Dobranje, Magura, Mala Reka? (Drenica). Kao što tvrdi A. Lejean turska je vlast na brutalan način oduzela od hrišćana oranicu i na njoj naselila 40.000 Čerkeza.¹ Ovaj broj izgleda mi i suviše velik, jer su mi pričali kosovski Čerkezi sami, da je bilo na Kosovom polju naseljenih najviše 2000 njihovih sunarodnika. Ako pomislimo, da su bile čerkeske familije dugim putovanjem iz Kavkazije i заразним bolestima prorodjene,² onda smemo računati da porodice nisu brojale više od 6 članova. Broj kosovskih Čerkeza iznosio je prema tome pre srpsko-turskog rata 1877—1878 oko 12.000 glava. Svoje težište i središte kosovski Čerkezi imali su u selu V. Belačevcu gde su održavali i svoje skupštine. Na sličan način dolazili su kosovski Arnauti u veliku kulu Čaglovicu (između Prištine i Lapljeg Sela) na savetovanja. Izvan Kosova polja bilo je manjih čerkeskih naselja na srpskoj zemlji: Donji Livoč oko 50 kuća, Drobeš — 50 do 60 kuća, Požaranj u gnijlanskom srezu; Crvena Reka kod Bele Palanke; Suvi Dol i Mramor u topličkom okrugu. U varošima Nišu i Prokuplju i Kumanovu postojale su velike čerkeske male od 100 porodica; u Djevdjeliji na današnjoj jugoslovensko-grčkoj granici pak bilo je 175 čerkeskih domova.

¹ „Гласник“ Скопског Научног Друштва III, str. 146.

² „Већ у самој сеоби испропадало их је врло много. Још је више пропало и кад су лоши. Чим су стигли завлада међу њима тако опасна болештина, да су умирали у маси. У Прокупљу причају да је сваки дан по двадесет ископаних гробова чекало на своје жртве. Исто је тако било, прича се, и у Нишу и у другим местима. Сем тога они су се тешко прилагођивали новоме земљишту, новим приликама и новој економији. Некадашњи сточари тешко су постајали земљорадници, још теже занатлије. И поред све потпоре од турске власти, они су постали пука сиротиња а живели врло бедно, не много боље но Цигани, од чијег су се економског стања разликовали тиме, што су стално носили оружје и имали живи ратоборни дух.“ (Т. Ђорђевић, Черкези у нашој земљи. „Гласник“ Скопског Научног Друштва, III, стр. 148. Скопље 1928).

Ali ni na Balkanskom poluostrvu Čerkezima nije bilo sudjeno da ostanu dugo vremena, jer im rusko-turski rat (1877) i srpsko-turski

Slika 4. Kuća Hamida Osmanovića u Velikoj Reci.

rat (1877—1878) uze veru duljeg opstanka turskog carovanja u Evropi. Za vreme nastupanja srpske vojske u gornje porečje Binačke Morave kao i na Kosovo polje napustiše Čerkezi Niš i Prokuplje; i na Kosovom polju su se uzvrpoljili i dobar deo se izselio u Malu Aziju (Adana, Angora) i Siriju. Taj proces se ponovio godine 1912 i godine 1918 tako da je ostalo u Jugoslaviji svega oko 50 čerkeskih porodica t. j. oko 300 duša, koji žive u glavnom na Kosovom polju i to u selima: Gornje Stanovce, Donje Stanovce, Velika Reka (4 porodice) i Miloševo (4 porodice).

Hodža Ahmet Alijević iz Miloševa i imam Čerim Husejnović iz D. Stanovca dali su mi podatke o imenu, poreklu i vremenu dolaska Čerkeza na Kosovo polje. Prema njihovim informacijama i njihovom izgovoru zapisao sam i nekoliko čerkeskih reči. Sami sebe Čerkezi nazivaju *Adižē* (*Adižā*) a pripadali su trima plemenima: Abzaxima, Šapsugima (Šapsu) i Ubyhima kao što mi je pričao Ahmet Alijević a njemu njegov otac Ali Abazović koji je došao iz varoši Džš(?) u Kavkaziji. Kosovski Čerkezi bili su u glavnom Abzachi (Apsaž) samo je mali broj Šapsuga sedeo oko džamije u Miloševu a Ubihi i nešto Kabardinaca u Skoplju. Zanimljivo je, kako je došao Kabardinac Nurija Tišekov, vojnik armije generala Wrangela u posetu Čerkezima u Donje Stanovce na Kosovu i tamo ostao (1930). Želja videti najbliže rodjake po jeziku i krvi dovela je ovog kavkaškog izbeglicu iz Sarajeva na Kosovo polje. Piscu ovog članka pokazivao je svoje srebrom okovano oružje i bio je voljan prodati ga za 4000 dinara.

Kosovski Čerkezi kažu da pripadaju plemenu Abzacha i nastaje pitanje sa kojim plemenom Kavkazije su identični ovi Abzachi? Lingvistična etnologija pozna u severozapadnom području Kavkaza dva plemena kojih imena zvuče slično i to su: Abadzechi (Abd-zax) i Abchazi (bizant. *Ἀβάζοι*). Ovi poslednji ne spadaju direktno među Čerkeze, već predstavljaju samo jednu etničku komponentu severozapadne grupe (čerkesko-abhazke) kavkaskih aborigena. Ruski orijentalista, Lopatinskij tvrdi, da su Abchazi identični sa antičnim Ahajcima (*Ἀχαιοί*) i dovodi njihovo ime u vezu sa abch. reči *achuh^{wy}* = seljak, zemljoradnik. Ako pak pitamo kosovske Čerkeze iz kojih predela Kavkazije su se doselili, mi ćemo prema njihovim odgovorima moći odlučiti da li su kosovski Abzachi (Abzaš) braća Abadzecha ili Abchaza. Ibrahim Hadži Jusuf iz Velike Reke pričao mi je naime godine 1924 da su kosovski Čerkezi došli iz raznih krajeva i to jedni

Slika 5. Čerkeska džamija u Velikoj Reci.

od reke Džš, drugi od reke Cachu, treći od reke Pšakups, a da je bila pogranična reka između Rusa i Čerkeza reka Čalyšk(?)¹. Prema ovoj orijentaciji treba tražiti poreklo kosovskih Abzacha u oblasti Čerkeza a ne u oblasti Abchaza jer i reka Pšekups izvire u kavkaskoj planini i teče u severnom pravcu dok se zapadno od Jekaterinodara izliva u Kuban. Na gornjem toku pravi Pšekups granicu između Šapsuga i Abadzecha a na donjem između Natuchaža i Bžeduha. Na taj način *kosovski Abzachi identični su sa kavkaskim Abadzechima* koji žive na severnoj padini zapadnog Kavkaza. Ovi su Čerkezi u užem smislu reči t. j. pravi, centralni Čerkezi, nosioci pravog čerkeskog govora, običaja i telesnih osobina ovog naroda. Karakterističan pluralni

¹ Čalyšk treba valjda da znači reku Čamlyk koja se izliva kod Termigojevska u Labu, pritoku Kubana. Čamlyk je zaista pre god. 1864 bio etnološka granica između Čerkeza i Rusa na severoistočnoj strani,

sufiks — *xe* (che) poseduju i Abadzechi n. pr. *uos-xe* (sekire). Personalni pronomen glasi: *sse* = ja, *te* = mi, *ua* = ti, *sse* = vi, *moš*, *mor* = on, *moš-xer* = oni. Gramatički spol ne postoji kod Abadzecha kao ni kod Čerkeza u opšte. Ženski pol razlikuju od muškog sufiksom *abz*, *žbz*

Slika 6. Čerkezi jašu. Donje Stanovce.

(severno-čerk. *bzy*, *bze*) n. pr. *gxxa(xa)* = pas, *gxx-abz* (*xa-bzž*, *xa-bžě* [kuja]). Određeni član pravi postponirani -*r*, n. pr. šaps. *tjŕ* = otac, abadz. *ater*, kabard. *ade-r*.¹ Na moju molbu mula Cerim Husejnović preveo mi nekoliko običnih reči na svoj abzaški govor i ja sam ih zapisao kao nestručan lingvista kako sam najbolje umeo i znao. Ovako prevedene reči sam posle uporedio sa onima kavkaskih Abadzecha, Kabardinaca i Šapsuga u koliko ih je R. Erckert spomenuo i zapisao. Kavkaske reči i njihov izgovor zabeležen je u zagradi.

kuća:	<i>vuná</i> (abadz. vune, una, hune)
odaja za primanje:	<i>hačes</i>
konjska staja:	<i>seš</i> (abadz. šeš, božola)
ovčija staja:	<i>meli</i>
kravlja staja:	<i>čemé</i> (abadz. šemeš)
konj:	<i>šə</i> (abadz. šü, šu, šŷ)
vol:	<i>ču</i> (abadz. ču, čü)
ovca:	<i>mälé</i> (abadz. melibzu)

¹ R. Erckert, Die Sprachen des kaukasischen Stammes. II, 263. Wien 1895.

čovjek (Менѣѣ):	<i>sxlɐ, flɐ</i> (abadz. c'efö; kabard. c'ýxü; šap. c'ife)
ljudi:	<i>xlɐ, cɤfɐ?</i>
dobar čovek:	<i>čele dou</i>
ženska:	<i>bzɐ, hlfil</i>
žena:	<i>šɤz</i> (abadz. c'efedze; kabard. fýz, cuxubs; šap. suz)
dete:	<i>čale</i> (abadz. c'al, džaale, sabji; kabard. sabi; šap. c'ale, čalle)
devojka:	<i>pšaše</i> (abadz. psase, pšeše; kabard. xigeبز, xrrýgeبز; šap. psase)
mrtvac:	<i>chadhe</i>
muška košulja:	<i>džan</i> (abadz. djaun; kabard. gane; šap. djann, gijane)
njiva:	<i>hasé</i> (abadz. zad'o, gugua; kabard. š[s]ývren; šap. žuape, meše)
polje:	<i>šefɐ</i>
kola:	<i>qu</i>
sedlo:	<i>vañ</i> (abadz. vuann, uan; kabard. uane; šap. vuann, vuane, uape-pxa)
uzda:	<i>šqa, škua</i>
šubara:	<i>churɐš</i> (abadz. pa'o, pako; kabard. paa; šap. pa'o, pako)
sofra:	<i>anā</i>
čerkeski kaput:	<i>ci, cej</i>
hleb:	<i>chalu</i>
nož:	<i>kama</i> (abadz. šeši; kabard. sea, se; šap. seži)
cipele:	<i>kundre</i>
čarape:	<i>chlepet</i>
(vezen) peškir:	<i>epcheč, apchleč</i>
korbač:	<i>kamsɐ</i> (abadz. kamšu; kabard. čapš; šap. šibirthe)
bojadisana ivica marama (od konjske dlake):	<i>šatech</i>
familija:	<i>unokuoš, unakoš</i>
muško (čovjek):	<i>huofil</i> (abadz. c'efuxu; kabard. cuxux; šap. thli)
momak:	<i>šal</i> (abadz. nibžise; kabard. ččeiccuk, š[s]ale; šap. čelech)
narod:	<i>šilɐ</i> (abadz. šee, koaž, bzep[k]; kabard. c'ýxü; žýlle; šap. cifex = ljudi = Менѣѣ)
reka (potok):	<i>hol</i> (abadz. kulage — cyk = reka — mala; kabard. psý; šap. pcixo — cuk = reka — mala)
reka (velika):	<i>huoušk, houušk</i> (abadz. psö, psyx; kabard. pšý, sišxo; šap. psixo)

planina:	<i>mezé</i> (abadz. oaš — perz.; kabard. kurš, uaš[s]xa; šap. txe, kušuxa — perz.)
planina (velika):	<i>mezéšk</i>
kukuruz:	<i>nātēf</i>
jedan:	<i>zē</i> (abadz. dze, dzŷ; kabard. zzŷ; šap. dzi, zŷ)
dva:	<i>tuo</i> (abadz. th'u, t'u, tko, t'o; kabard. t'u; šap. tku, tho)
tri:	<i>šē</i> (abadz. šši, še, ši; kabard. ši, š; šap. ši, s[š]i)
četiri:	<i>plē</i> (abadz. phle, thle; kabard. plli, pthlŷ; šap. pthl'e, pxe, pthe)
pet:	<i>tŷ</i> (abadz. t'fe, tŷē, m'fŷ; kabard. txu, txrru; šap. t'fu, t'fŷ)
šest:	<i>šē</i> (abadz. x'e, x'ö, šiö; kabard. xxu, x'ŷ; šap. x'i, hx-ŷ)
sedam:	<i>bl'e</i> (abadz. blē; kabard. blli, blŷ, šap. bli, blli)
osam:	<i>lŷē</i> (abadz. iē, je, i-ŷ; kabard. jji; šap. ji, g'i)
devet:	<i>bō</i> (abadz. b'ghu, bughu, brri; kabard. bghu, brru; šap. b'ghu)
deset:	<i>pšl</i> (abadz. pši-e; kabard. pši, pšŷ[s], ps[š]ŷ; šap. pše, p's[š]-ŷ).

Kosovski Čerkezi govore osim svog materinjeg jezika pokvareno srpski, nešto turski i arnautski. Poznavanje turskog jezika sve više iščezava u korist srpskog.

Čerkezi i ako su bili lukavi i smeli jahači i često opasni razbojnici ipak danas pokazuju ljubav ka napredku i ljubav prema svojoj porodici i zajednici. Bave se i malom trgovinom agrarnih produkata i stočarstvom. Čerkezi u svojoj staroj postojbini, u Ciskavkaziji često su prodavali svoju žensku čeljad, čim su devojke odrasle, ali ipak žena u Čerkeza uživa veće poštovanje i veću slobodu nego kod Osmanlija ili kod Arbanasa. Zahvaljujući toj slobodi čerkeski momak može da vidi domaće devojke i da se u prisustvu malog brata ili sestre razgovara sa izabranom curom pre venčanja, dok međutim arbanaski običaj ne dozvolava sastanka devojke i momka već idu mladenci u brak lično nepoznati. Zato se brak kod Čerkeza retko poništava a kod Arbanasa vrlo često zbog razočaranja, jer se kod Arnauta udaje čak i mahnita devojka sa parama. Kad momak isprosi devojku, dogovori se sa roditeljima mlade koliko treba da plati i često se desi da tast budućem zetu pruži novčanu pomoć. U slučaju razvoda braka muž ima da vrati sve ženine stvari za koje može da dokaže na osnovi pogodbe da ih je donela u kuću svog muža.

Ako uporedimo arnautsku kuću sa čerkeskom to se odmah primeti razlika u pogledu čistoće koja vlada kod Čerkeza i nečistoće kod Arbanasa, koje često satiru vaške i rane zbog nečistoće. Naro-

čito je Drenica „šugava“, kao što sam doznao od Čerkeza. Kod uporedjenja čerkeske kuće sa srpskom, izgleda da nema mnogo razlike u pogledu konstrukcije, samo vlada oko kuće Čerkeza još veći nered nego kod srpskog starosedioca. Zanimiva je arhitektura hambara koja je ista kod obeju naroda.

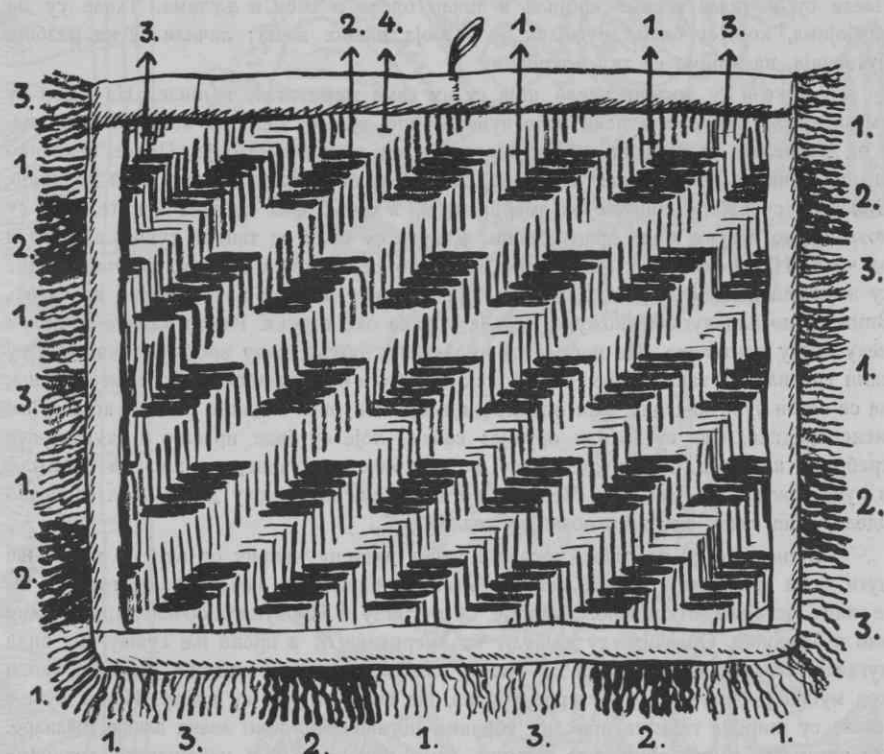

Slika 7. Ambar Čerkeza Hamida Osmanovića u Velikoj Reci.

Čerkeske žene tkaju platno i šiju same svoja odela, koja su za razliku od arnautskih i srpskih bez vezova i dugačka kao što se vidi na slici [8] kod ženske dece. Čerkezinje tkaju i ćilime, izradjuju vezove, poznaju veštinu tkanja ćilima od vune ili pletu od slame od raži ili ševara (šaša) hasure (nemazlike), kojim krase duvare soba ili ih kod molitve meću pod kolena. U Kosovskoj Mitrovici, gde se nalazi jedna čerkeska familija, vidio sam kako donosi na pazar kovčege od kukuruzna lišća koje je bele boje a ornamenti na površini bili su crvene boje. Odrasle čerkeske žene na Kosovu nisam video i ne znam da-li nose fehredže ili ne. Za vreme dolaska na Kosovo polje pak Čerkezinje nisu pokrivalice kao Arnautke i Turkinje, već su se slobodno kretale. Otkako se Čerkezi nalaze zbog iseljivanja u manjini na njih moralno pritiskuju adeti i verski obredi komšiluka t. j. Arbanasa i Turaka.

Čerkeze, njihov rad i običaje opisuje Tihomir Djordjević (op. 1. c. str. 148—150 na sledeći način:

Кад су дошли говорили су само черкески. Доцније су нешто школом, нешто саобраћајем са околином сви научили и турски. На Косову готово сви су научили и арнаутски, а многи и српски. Од свога језика никоме нису хтели казати ни једне

1. = rdeča, 2. = viol. temna, 3. = zelena, 4. = rumena svetla.

Slika 8. Lepeza od bojadisane slame.

речи. Бивало је случајева, да су људи у њих годинама служили, па нису успевали да науче ништа од њиховог језика.

Занимали су се понајвише сточарством, па онда земљорадњом. Имали су много оваца, понајвише црне вуне, јер су носили одело од црне вуне. Имали су и друге стоке. Коње су особито добро неговали. На Косову су плели врло лепе асуре и сепете од шевара. Свака соба била им је застрта асурама. У Нишу су плели од шевара мале асуре за клањање и продавали; још су плели од конца различите ствари, градили дрвене вртешке, па су и то продавали. У Нишу су неки држали касапнице, а један је отворио кафану. У Феризовићу су неки Черкези неговали коње и са

њима трговали. У Гњилану се једна породица бавила трговином. И ако за занате нису мнодо марили, у Прокупљу је међу њима било и врло добрих ковача. Док у арнаутским селима између Приштине и Вучитрна нико није био ковач, те су за потребе морали ићи ковачима у вароши, дотле су Черкези у сваком селу имали бар по једног ковача. Сем тога неки су косовски Черкези израђивали лепе металне предмете, нарочито камџије са металним, филигрански ишараним, дршкама. Жене су им се бавиле домаћим пословима. Биле су особито веште израђевинама од вуне. Плеле су и ткале и саме кројиле и шиле одело и себи и људима. Ткале су на разбојима, који су били другојачи од разбоја наших жена; личили су на разбоје мутавџија, на којима се тку покровци.

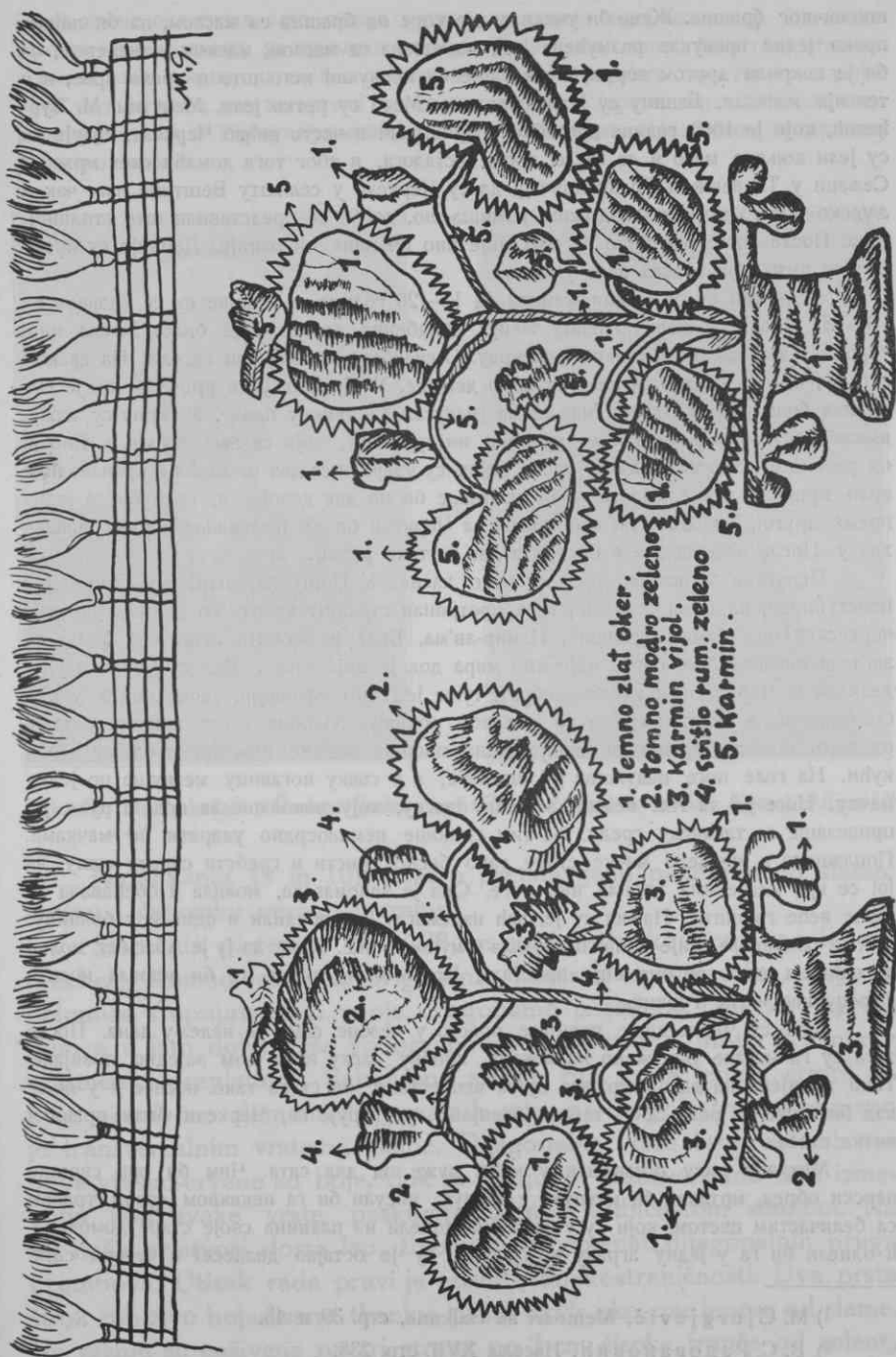
Черкези су носили одело које су им саме жене ткале и шиле. На глави су имали високе шубаре, а неки мале вунене капе, које су биле до половине плетене, а од половине настављене чохом, црвеном или друге које боје. После неколико огдина неки су почели носити фесове, али су сву осталу ношњу задржали до краја. Облачили су најпре кошуље од американа(?), а преко њих дугачке капуте, који су позади, око струка, били врло убрани. Капути су били од танког сукна, а често и од чохе. На прсима су с обе стране имали по ред уских а дубоких џепчића у које су задевали фишеке. Преко капута су препасивали широке каише налик на силаф. Зими су носили дугачке кожухе, такође убране око струка. Испод капута су имали неку врсту панталона. На ногама су имали лаку обућу, неку врсту патица, које су сами градили од танке коже, коју су сами штавили и удешавали да буде што мекша, да се не би чуло кад иду, или опанке од козје или овче мешине (коже), које су им жене градили. Сви су носили оружје: сабље, које су биле правије но турске, са сребрним кајасима, пушке кремењаче, које су биле изолучене, а за појасом пиштоље и дуге ножеве. — Заостали Черкези по варошима на Косову данас носе европско одело, а на глави фес који обавијају шалом.

Женскиње су на глави носиле црвену плетену капицу од вуне, а преко ње дуги бели прозрачни јашмак, који је иглом прикопчаван испод браде, тако да им је лице остајало откривено. Доцније су у Нишу и Прокупљу почеле крити лице као и Туркиње. Облачиле су кошуљу од американа(?), а преко ње сукњу, па онда дугачку хаљину, која је била од басме или од скупочене кутније, која је, као и код мушких, била на струку врло убрана. На појасу имале су пафте. Испод сукње имале су широке гаће са при дну убраним ноговицама, тако зване алифе шалваре. На ногама су имале обућу као и људи, само што су је још украшавале китицама од црвене вуне.

На Косову су неки черкески аљетци носили оваква имена: џеј = дугачки капут до испод колена са фишекијама на прсима; каптан = минтан дугачак скоро до колена; уочеђ = чакшире, панталоне; чака = опанци од мешине; па-џ = капа, бела или у којој другој боји; б'љиф = широк кајиш налик на силаф.

У Нишу је запамћено да су Черкези донели из своје земље тањире и кашике од шимшировог дрвета. По њиховом причању тамо је било врло много шимшира. За виљушку нису знали.

Јели су мало да би били лакши и окретнији. Храна им је била проста, поглавито качамак од пвоса или кукуруза. Кукуруз би најпре пропржили на ватри, па тек онда мтели. Од качамака од таквог брашна, прича се у Прокупљу, ништа није слађе. Сем качамака жене су понекад месиле и хлеб, који су пекле у малим озиданим пећима, које је сваки имао код своје куће. Сем тога јели су млеко, сир, масло и пихтије. Као послатице биле су им татлија и баница. Баница се градила од белог

Slika 9. Vezena marama.

пшеничног брашна. Жене би умесиле две коре од брашна са маслом, па би најпре преко једне превукле размућена јаја, измешана са маслом, млеком и шећером, па би је покрили другом кором, преко које би превукли исто што и преко прве, и у тепсији испекли. Баницу су јели кашикама. Месо су ретко јели. Међутим М. Ђурђевић, који је 1869. године дуго био у Приштини и често виђао Черкезе, казује да су јели коњско месо и да их је, поред осталог, и због тога домаћи свет мрзео ¹⁾ Сељаци у Тиквешком Срезу причају да су Черкези у селишту Вештине јели чак и људско месо, ²⁾ што им је, држим, измишљено, да би се представили што страшнији. После досељења нико од њих није пио ни вина ни ракије. Доцније су многи почели пити, али свакад врло умерено.

Черкески су се момци женили од 18—20 година, а девојке су се удавале од 16—18. Имали су само по једну жену. Свадбених дарова није било. Млада није спремала дар чак ни за свекра и свекрву. О свадбама су правили весеља. На сваком весељу, па и о свадби, играле су само девојке. У Прокупљу се прича да им је сва музика била ударање двема маљницама (мачугама) у камену плочу. У Нишу су, кажу, имали некакав нарочити свој музички инструменат, који се звао румња. Био је од разапете коже са жицама, преко којих су ударали са два штапића и производили врло пријатне звуке. На те звуке излазиле би по две девојке и, крећући се једна према другој, изводиле би своје игре, а Черкези би им плескањем руку одавали хвалу. После њих излазиле би друге две, и тако редом.

Черкеске женскиње биле су врло часне. У Нишу је запамћена само једна преступница, па и она је за свој грех претрпела страшну казну. То је била удовица черкеског оца Мемед ефендије, Измир-ан'ма. Била је особита лепотица. У њу се загледа некакав Абас-бег и није имо мира док је није завео. Кад су Черкези увидели да је Черкескиња укаљала образ, ту же је Далит ефендији, своје оци и судији. Он нареди да буде кажњена по њиховом обичају. Купише десет аршина платна, од кога дадоше терзији да сашије једне широке женске шалваре и одоше њеној кући. На голе ноге навукоше јој шалваре, а у сваку ногавицу метнуше по једну мачку. Ноге јој за тим везаше за једну даску, коју заковаше за под, а руке јој привезаше за таванску греду. За тим стадоше немилосрдно ударати по мачкама. Поплашене и збуњене мачке стану тако бесно грести и гребсти сироту жену, да јој се крв млазевима цедила низ ноге. Она је запомагала, молила и обећавала да више неће грешити. Најзад су је, већ изнемоглу, ослободили и однели у болницу. Кад је оздравила, није више погледала у мушко лице. Кажу да ју је Абас-бег молио да пође за њега, но она није пристала, јер је био Турчин, те би морала носити ферецу као и све Туркиње.

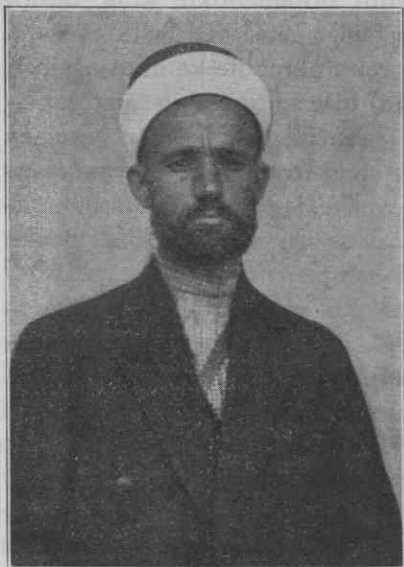
Дете су Черкескиње повијале просто у пелене само за недељу дана. После тога су га метале опружено на механу, липову даску и са њом заједно повијале. Тако повијено на дасци држале су га непрестано, па су га тако носиле и у поље кад би ишле на рад. Због таквог повијања су, верује се, Черкези били прави и витка стаса.

Мртваца нису остављали у кући дуже од два сата. Чим би оца свршио верски обред, мртваца би метнули у сандук, посули би га некаквом сувом травом са беличастим цветом, који су у џаковима донели из планина своје старе домовине, и однели би га у једну зграду на гробљу. Ту је остајао двадесет и четири сата.

¹⁾ М. Ђургјевић, *Memoari sa Balkana*, стр. 39 и 45.

²⁾ В. С. Радовановић, *Насеља XVII*, стр. 238.

За то време она трава тако испије мртваца да остане жут као восак. Од ње се тело не може распасти за неколико година. Та је трава, кажу, била тако отровна и имала такав мирис, да се без опасности није могла држати тамо где се станује. Због тога је њоме посути мртац и ношен ван куће. У пратњи мртваца никад нису ишле женскиње. У Прокупљу, можда и у другим местима, сахрањивали су мртваце у турско гробље.

Slika 10. Dolihokefalan Čerkez (index ceph. 74) iz Miloševa (hodža Ahmet Alijević)

Na slikama (9 in 10) imamo predstavljenu pleteninu od slame, lepezu i čerkesku vezenu maramu.

Slamnata pletenina 30×28 cm služi čerkeskoj ženi kao lepeza (Fächer). Komad ima vrlo originalnu, linearnu ornamentiku, koja se delomice stupnjavanjem penje dijagonalno iz jednog ugla ka suprotnom a u isto doba veže vodoravno dve uže strane. Motiv je zanimiv u izmeni i prepletanju bojadisane slame. Što je na jednoj strani lepeze pokriveno slamom dijagonalnih crta, na drugoj strani ispunjeno je transverzalnim vrstama slame. Dijagonalne vrste osim zelenih rubova vinsko-crvene su boje, dok se međjutim transverzalne crte izmenjuju kod svake vrste peskovito-žutom i ljubičastom slamom. Na taj način se stvori dosta lep, živopisan ornamenat dijagonalnih pruga i rombova. Utisak rada pravi je utisak jednakostraničnosti. Dva prsta širok rub živo bojadisane tkanine pravi okvir oko ove lepeze od slame. Na njemu su našivene na tri strane po 3 cm široke franže od zelene,

crvene i ljubičaste boje. Unutrašnji rub tih franža u 3 vrste čvrsto je tkan i prišiven na lepezu. Na dužoj strani, koji je bez franža prišiven je trak za vešanje.

Čerkeska marama (slika 10) predstavlja 134 cm je dug i 42 cm širok komad belog šifonskog platna, koji ima na obima užim i suprotnim krajevima šareno uvezenu vlastitu ornamentiku, koja varira samo sastavom boja kod vezenja. Predstavlja četiri rukoveta cveća u podstavcima koji treba da predstavljaju vaze, okrenute ka unutrašnjosti te marame. Iz ovih podstavaka (podloga) diže se po jedno samo tanko stablo, iz kojeg se odvajaju po četiri grančice. Na koncu grančica nalaze se okruglasti a negde i poput srca izrađeni stilizovani cvetovi, koji možda treba da predstavljaju velike jagode ili još bolje sunčokret. U sredini svakog cveta nalazi se do 4 cm velika modra površina koju okružuju radijalno izlazeće crvene zublje. Ornamentat varira samo u bojadisanim sastavima, tako n. pr. modra sa ljubičasto-crvenom ili crvena sa zlatožutom ili zlatožuta sa modro i ljubičasto-crvenom bojom. Samo redje i nejednakoliko mešaju se u pojedinim delovima vezenja zeleni i crni listići. U pogledu tehnike kod vezenja delo je zanimljivo samo u toliko, što je sa obe strane jednako izrađeno. Leva strana izrade jednaka je desnoj i nema stvarne razlike među njima. Vezenje je izvedeno na način plosnatog uboda veštačkom svilom. Oba izvezena uža kraja zaključuje na marami kvačkana čipka od šest vrsta sa daljim i kraćim pravougaonicima. Na kraju čipke zapetljani su po 3 cm duge resice iz šareno mešane veštačke svile. Marama pravi na naše oko vrlo ljubak, živ utisak ali nema ni u stilu ornamentike ni u tehnici ili materijalu vezâ sa našom naročito slovenačkom narodnom umetnošću i zanatom.

Čerkezi do godine 1912 i 1913 t. j. do Balkanskog rata nisu nosili fesove nego visoke dlakave kape od ovčije kože (churuš) i dugačak kaput sa naborima u tančicama (ci, cej) i pantalone (vašedž). Muški se bave poljoprivredom, konjegojstvom i trgovinom. Kad imaju veselje kod kuće pevaju pesme koje slave njihove vodje u borbama protiv Rusa kao što su n. pr. Kušuk Ašgrijev, Šech Šamil, Zečerija Zankotov i. t. d.

Na moje pitanje, da li se sećaju kosovski Čerkezi odkuda i kada su došli među Srbe, odgovorio mi (godine 1929) mula Cerin Husejnović, da su jim očevi došli godine 1281 po muslimanskoj eri (po hidžri), to znači tada pre 66 godina, što zaista daje godinu 1864 posle Hrista.

Doznao sam i uverio se, da je bilo tamo nekada naseljenih oko 2000 čerkeskih porodica, t. j. oko 12.000 duša a da su se za vreme srpsko-turskog rata 1877—1878 u većini iselili u Siriju i Malu Aziju. Ta emigracija se ponovila 1912 kao i 1918, tako da ima danas još svega oko 300 glava na Kosovom polju. Ovom prilikom saopštavam kefalometrične i antropometrične podatke kao i opis kompleksije kosovskih Čerkeza.

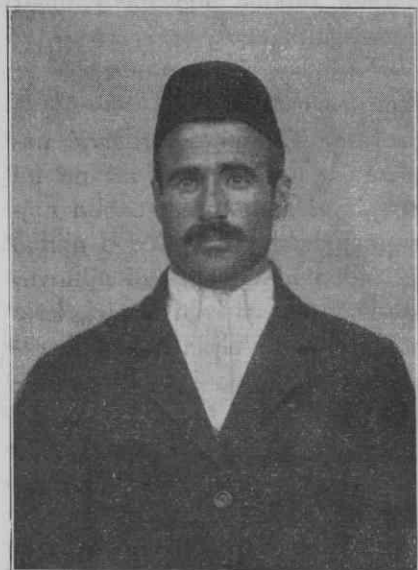
II.

Kao što smo gore spomenuli profesor Tihomir Djordjević napisao je lepo sredjen članak o Čerkezima u našoj zemlji ali ne na osnovi autopsije već na osnovi literature i pričanja tuđih osoba najviše staraca i starica, koji su Čerkeze poznale ili čule priče o njima. U koliko se vidi iz članka autor nije video ni Čerkeza ni njihovih naselja ma da je boravio 1923 na Kosovom polju, u selu Brnici, koje je samo 4 km udaljeno od Čerkeza u Miloševu. Valjda mu tada rekoše da je tamo nestalo Čerkeza pak ih nije posetio i zabeležio njihovo odsudstvo.*) Kad je autor ove studije doznao za čerkeska naselja on je naročito želeo, da svojim očima vidi Čerkeze i njihov način života. Fotografiskim aparatom snimio je njihov izgled, njihove fizijognomije a antropološkim instrumentima izmerio i zabeležio njihove morfološke, rasne osobine.

Za antropološko proučavanje kosovskih Čerkeza imao sam na raspoloženje svega 21 osobu, koji su bili svi muškog spola i različite dobe života: 16 ih je bilo preko 20 godina, 2 momka brojiše po 18 i 2 po 15 godina, dočim je 1 dečko navršio 10 godina. Izmerena je visina tela (la taille), najveća dužina glave (diamètre antéro-postérieur maximum), najveća širina glave (diamètre transversal maximum), najmanja širina glave, razmak (distance) ižesnih lukova (arcus zygomatici), fiziognomska visina lica (hauteur totale du visage), fiziognomska visina gornjeg lica (diamètre nasio-boccal), morfološka visina lica (hauteur naso-mentonière). Izračunati su i kefalni indeks (indice céphalique) i morfološki indeks lica (indice du visage) i zabeležena boja kose, boja očiju i boja kože. Premereni i posmatrani Čerkezi, koji mi poslužiše

*) T. Ђорђевић, op. c. l. c. стр. 147: „До данас од Черкеза у нашој земљи није остало готово ништа. Нешто мало већ избледелих успомена и нешто незнатних трагова — понека заостала, али већ денационалисана фамилија и имена места, која потсећају на њих: Черкеско Село (Черкез Ђој), Черкеске Њиве (близу Ниша), Черкеска Џамија (у Нишу), Черкеско Поље (на Чичавици) Черкеске Куће (у Куманову) Черкеска Чесма и Черкеско Поље у Прокупљу, и то је готово све.“

kao objekat antropološkog proučavanja bili su rodnom najviše iz sela Donje Stanovce (srez vučitrnski) i zvali su se: Ahmet Alijević, Mula Čerim Husejn, Bastri Hajrula, Šerif Idriz, Jusuf Musa, Izet Hadžimelović, Salih Jusuf, Jaja Said, Redžep Sulejman, Mustafa Sali, Riza

Slika 11. Subbrahikefalan Čerkez (index ceph. 81) iz Donjeg Stanovca.

Ismail, Mamul Sulejman, Ismail Haki, Časim Sulejman, Daut Zabi, Sali Apuk, Jaja Hamza, Šerif Sali, Ilias Arun, Ahmet Hadžimet, Husein Daut.

1. Visina rasta. (La taille.)

Kod 16 muških od preko 20 godina konstatovao sam sledeće mere: 1782 mm, 1753 mm, 1732 mm, 1698 mm, 1698 mm, 1696 mm, 1682 mm, 1682 mm, 1679 mm, 1676 mm, 1667 mm, 1663 mm, 1662 mm, 1648 mm, 1644 mm, 1635 mm. Telesna visina odraslih Čerkeza varirala je između maksimuma 1782 mm i minimuma 1635 mm. Na visoke ljude otpadaju 3 osobe (18·7%), na srednje visoke gornje kategorije (1650—1699 mm) 10 osoba (62·5%). Prosečna visina tela iznosi 1687 mm. Kosovski Čerkezi spadaju dakle među narode srednjeg rasta gornje kategorije. Oni su višeg rasta nego na pr. Gruzini

Slika 12. Čerkeska deca iz Donjeg Stanovca.

1654 mm (Pittard), Mingrelci 1646 mm (Deniker), Veliko-Rusi 1644 mm (Roždestvenski), Bugari 1665 mm (Vatev), Tataři na Volgi 1628 mm (Deniker), Osmanski Turci iz Anadolije 1638 mm (Županić), Španjolci 1620 mm (Oloriz), Talijani 1640 mm (Livi), na drugi strani pak su niži nego na pr. Malo-Rusi 1701 mm (Čepurkovsky), Latiši 1705 mm (Waeber), Švedi 1709 mm (Retzius i Fürst), Škoti 1746 mm (Beddoe). Kosovski Čerkezi jednaki su po visini rasta na pr. Osetom 1690 mm (Riskine), Sartom iz Turkeстана 1684 mm (Maslovsky), Slovencima u pozadini Tršćanskog zaleva 1683 mm (Weisbach).

Kod dva mladića od 18 godina iznosila je telesna visina 1703 mm i 1652 mm, prosečno $\frac{1652 + 1703}{2} = 1677$ mm; kod dveju dečaka od 13 godina 1461 mm i 1514 mm, prosečno $\frac{1461 + 1514}{2} = 1487$ mm. Jedan desetogodišnji dečko bio je 1360 mm visok.

2. Najveća dužina glave. (Diamètre antéro-postérieur de la tête maximum.)

Kod odraslih 16 muških konstatovane su sledeće mere za najveću dužinu glave: 202 mm, 198 mm, 193 mm, 193 mm, 188 mm, 187 mm, 185 mm, 184 mm, 181 mm, 181 mm, 178 mm, 178 mm, 176 mm, 176 mm, 176 mm. Prosečna mera iznosi $\frac{2963}{18} = 185$ mm. Kod 18 godišnjih mladića 183 mm i 184.5 mm, prosečno $\frac{183 + 184.5}{2} = 183.75$ mm, kod 13 godišnjih 176 mm i 188 mm, prosečno $\frac{176 + 188}{2} = 182$ mm; kod 10 godišnjeg dečka 176 mm.

3. Najveća širina glave. (Diamètre transversal de la tête maximum.)

Ta anatomska dimenzija izmerena je isto kod sviju odraslih Cerkeza: 159 mm, 159 mm, 156 mm, 154 mm, 152 mm, 152 mm, 152 mm, 152 mm, 151 mm, 151 mm, 151 mm, 149 mm, 148 mm, 148 mm, 148 mm, 147 mm. Prosečna mera iznosi $\frac{2429}{16} = 152$ mm. Kod 18 god. mladića merila je najveća dužina glave 162 mm i 143 mm, prosečno $\frac{162 + 143}{2} = 152$ mm; kod 13 godišnjih dečaka 155 mm i 148 mm, prosečno $\frac{155 + 148}{2} = 151$ mm; kod 10 godišnjeg dečka pak 148 mm. Interesantno je napomenuti, da je kod 18 godišnjih i 13 godišnjih mladića konstatovana gotovo ista mera kao kod odraslih (152 mm, 151 mm, 152 mm). Izgleda da se oblik moždjanskog oklopa (case) u glavnom već rano formira i ostaje konstantan.

4. Indeks glave. (Indice cephalique.)

Na osnovi poznate najveće dužine i najveće širine glave izračunati su sledeći indeksi glave: 74.7, 76.7, 76.8, 79.1, 80.7, 80.9, 81.2,

81·7, 82·2, 82·4, 82·9, 84·8, 85·4, 86·3, 87·5, 90·3. Na dolihokefaliju otpada samo 1 slučaj (6·2%), na mezokefaliju 3 slučaja (18·7%), na

Slika 13. Gruzinska carica Tamara. (1184—1213).

nižu brahikefaliju 8 slučajeva (50%), na hiperbrahikefaliju 4 slučaja (25%). Odnos između navedenih grupa kefalnih indeksa, koji obeležuju glavni oblik moždijanske posade (case) govore, da su kosovski

Čerkezi u kefalometrijskom pogledu sastavljeni od najmanje dva rasna elementa, od jednog dolihokefalnog i jednog brahikefalnog ili hiperbrahikefalnog, što je verovatnije. Niža brahikefalija i viša mezocefalija pokazuju nam rezultat krvne mešavine, mešavine heterogenih rasnih elemenata.

Karakteristična za kosovske Čerkeze je niža brahikefalija (sovsbrahyaphie) (50%) dočim dolihoidni oblici (dolihocefali i mezocefali) stoje u ravnoteži sa hiperbrahokefalima (25%). Isto nam kaže i prosečni indeks glave: $\frac{152 \times 100}{185} = 82.3$. I taj indeks govori, da su kosovski Čerkezi subrahikefalci (indeksi od 80.01—83.33). Da navedemo kefalne indekse nekoliko kavkaških plemena,¹ koji su isto susbrahikefana: Kabardinci iz varoši Psebeia (provinde du Kouban), 82.0 (v. Erckert) Šapsugi — 82.4, Temirgoj — 83.0 (v. Erckert) i Oseti iz okoline Vladikavkaza — 81.1 (v. Erckert), Mingrelci iz Zugdidi i Poti — 83.22 (Chantre), Hevzuri — 80.73 (Chantre), Imeretinci — 82.96 (Chantre), Gurijci — 80.58 (Chantre). Medjutim pripadaju Gruzini iz oblasti Tiflisa višoj brahikefaliji 84.3 i Lazi na jugoistočnoj obali Crnog mora hiperbrahikefaliji 87.48 (Chantre).

Kosovski Čerkezi pokazuju isti kefalni indeks i isti glavni oblik moždjane posude kao i njihova čerkeska braća Kabardinci, Šapsugi i Temirgoj, koji su ostali u Kavkaziji.

5. Rastojanje izmedju arcus Zygomatici.

Kod pojedinih od 16 odraslih Čerkeza nadjene su za rastojanje izmedju arcus Zygomatici sledeće mere: 144 mm, 143 mm, 143 mm, 143 mm, 141 mm, 139 mm, 138 mm, 138 mm, 137 mm, 135 mm, 135 mm, 135 mm, 135 mm, 133 mm, 132 mm. Maximum 144 mm i minimum 132 mm. Prosečna mera iznosi: $\frac{2206}{16} = 138$ mm. To znači da je manja nego kod: anadolskih Turaka — 140 mm (Županić) a veća nego n. pr. kod Bugara Dobruče — 137 mm (Županić).

6. Fizijognomska visina lica. (Longeur ou hauteur total du visage.)

Fizijognomska visina lica znači rastojanje trihijona (trichion), od gnatiijona (gnathion), koje je merilo kod 15 odraslih Čerkeza:

¹ Ernest Chantre, Recherches anthropologiques dans le Caucase, tome IV. Paris 1887.

184 mm, 183 mm, 182 mm, 182 mm, 181 mm, 179 mm, 179 mm, 195 mm, 191 mm, 189 mm, 188 mm, 186 mm, 186 mm, 185 mm, 169 mm, maximum 195 i minimum 169 mm. Prosečna mera iznosi: $\frac{2759}{15} = 184$ mm. Veća je nego n. pr. kod Bugara Dobruče — 180 mm (Županić) ili kod anadolskih Turaka — 183 mm (Županić).

7. Fizijognomski indeks lica. (Indice du visage.)

Fizijognomski indeks lica znači odnos između fizijognomske visine lica i rastojanja jagodičnih kostiju a to znači u našem slučaju: $\frac{138 \times 100}{184} = 75$. Taj indeks pokazuje kosovske Čerkeze kao mezopropne. Bugari iz Dobruče — 76.1 (Županić) i Srbi iz predratne kraljevine Srbije — 77.4 (Nosov) imaju nešto šire lice nego kosovski Čerkezi.

8. Kompleksija.

Da bi ustanovili kompleksiju kosovskih Čerkeza, zabeležili smo kod pojedinaca (21) boju kose, očiju i kože.

a) Boja kose.

Kod boje kose razlikovali smo sledeće tonove: plavi (blond), zatvoreno plavi, kestenjevi, zatvoreno kestenjevi i crni ton. Osobe iznad i ispod 20 godina posmatrani su kao jedna skupina. — Plavi ton nalazi se 1 put (4.8%), zatvoreno plavi 2 puta (9.5%) kestenjevi 4 puta (19%), tamno kestenjevi 3 puta (14.3%) i crni 11 puta (52.4%). Nahođenje tamnih tonova (85.8%) prevazilazi u velikoj meri svetle tonove (14.2%). Pada u oči izvanredno veliki procenat crne kose (52.4%) koja se pojavljuje n. pr. kod Bugara Dobruče sa 18.4% (Županić), kod Slovenaca 6.4% (Weisbach), kod Jugoslovena Hrvatske i Slavonije 8.9% (Weisbach). Kod Turaka Anadolije zapažen je još veći procenat crne kose 78.6% (Županić) nego kod naših Čerkeza.

b) Boja očne šarenice.

Svega 21 slučajeva. Modra boja očne šarenice (iris) zastupljena je sa 28.6%, zelenkasto-modra sa 14.3%, zelenkasto-kestenjeva sa 18.5%, modro-kestenjeva sa 4.8%, otvoreno-kestenjeva 23.8%, kestenjeva 9.5%. Tamni monohromi tonovi boje očiju t. j. kestenjevi i otvoreno kestenjevi zastupljeni su sa 9.5% + 23.8% = 33.3% napram 28.6 + 14.3 = 42.9% svetlih (modrih i zelenkastih) tonova boje. Mono-

hromi tonovi boje očne iride (76·2%) nadmašuju mešovite tonove (23·8%), modro-kestenjeve i zelenkasto-kestenjeve.

Zanimivo je primetiti da ima u kosovskih Čerkeza veći procenat svetlo bojadisanih očnih šarenica nego n. pr. kod Jugoslovena Bosne i Hercegovine, gde plave i sive oči iznose zajedno 34% a kestenjeve i crne 51%, dok su ostale sivo-kestenjeve — 15% (Weisbach), kod Jugoslovena pak Kranjske, južne Štajerske, južne Koroške, severne Istre, Trsta i okoline i Goričke konstatovano je 53% modrih i sivih očiju, 31% tamnih i 15% mešovitih. (Weisbach).

c) Boja kože.

Od 21 posmatranih osoba imalo je njih 14 belu kožu (66·6%), dočim je imalo 7 osoba (33·4%) opaljen (bräunlich) ton. Treba napomenuti da su kod osoba sa belom kožom imale 4 ružičasto beo kolorit (19%).

Na osnovi navedenih kompleksionih podataka može se zaključiti, da su kosovski Čerkezi mešavina između dva ili više rasnih elemenata. Jedan od tih bio je svakako nordijski (ksanto dolihokefalija), koji je ostavio trag u velikom procentu modrih i zelenkastih očiju i bele kože. U pogledu boje kose, gde prevlađuje crna sa 52% manifestira se izvestan taman rasni element ili više takvih.

Navedeni kompleksioni podaci mogu potvrditi romantične opise čerkeskih lepotica, koje ih predstavljaju kao devojke tankog struka (taille) bele kože i tamne kose.¹

*

¹ Iznimno popisuje putnik Reineggs Čerkezinje manje simpatično: „Reineggs (1782—1784) n'a laissé de son voyage dans le Caucase qu'un travail inachevé et incomplet dans lequel il n'est nullement d'accord avec ses devanciers qui portent généralement aux nues la beauté des femmes circassiennes. Prenant évidemment des cas exceptionnels pour la règle générale, il dit: „Une jambe courte, un petit pied et des cheveux d'un rouge ardent, voilà ce qui constitue une beauté circassienne! Qu'est-ce que cela près de la physionomie animée et pleine de vivacité de la jeune fille georgienne? La taille élancée et le ravissant oeil bleu de la Persane sont cent fois plus attrayants que les formes arrondies et fortement prononcées de la Circassienne; et tous ceux qui voient les femmes lesghies sont étonnés de trouver parmi elles le type des belles de l'art grec. Les Circassiennes ont assurément quelque chose d'avenant et de particulièrement engageant; elles sont enjonnées, lascives, spirituelles et très loguaces. Jeunes, elles gouvernent leurs maris avec une sorte d'orgueil, qui leur sied à merveille, mais en vieillissant elles deviennend d'une humeur querelleuse insupportable, et elles se tiennent tout le jour étendues sur un sofa recouvert d'un tapis. (E. Chantre, Recherches anthropologiques dans le Caucase, tome IV, pag. 110, 111. Paris 1887).

Kosovski Čerkezi predstavljaju ljude srednje visoke stature, niže brahikefalije (*sousbrachycephale*) i mezoprozopnog lica. Kompleksioni tipovi nisu jednolični i čisti (crna kosa + tamne oči + osmeđa koža ili plava kosa + modre oči + bela koža) već se često vezuje bela koža za tamnu kosu i svetla kosa za tamno oko, svetlo oko za tamnu kosu i t. d.

Ako kod komponovanja kompleksionih tipova uzmemo u obzir samo boju očne iride i kose, onda možemo razlikovati više tipova²: mrki tip I: crna kosa tamna dužica očiju; mrki tip II: zatvoreno kestenjeva ili kestenjeva kosa + tamni tonovi dužične boje; svetli tip I: plava kosa + modri, zelenkasti ili sivi ton očiju; svetli tip II: tamno plava otvoreno kestanjeva) kosa + modri sivi ili zelenkasti tonovi kose; mešoviti tipovi.

Kod kosovskih Čerkeza konstatovali smo sledeće kompleksione tipove: mrki tip I u slučaju (18·05%), mrki tip II. u 3 slučaja (14·3%), svetli tip II u jednom slučaju (4·7%), mešoviti tipovi u 13 slučajeva (61·8%). Opaljena (*bräunlich*) koža se veže za mrke tipove sa 57·1%, sa mešovitim pak sa 23·0%. Kosovski Čerkezi u pogledu kompleksija predstavljaju u velikoj većini mešovite tipove kao i u Kavkaziji.

U Velikoj Reci primetio sam kod jedne čerkeske familije znake uticaja mongolske rase: mongolski kapci, žućkasta koža, masivne lične kosti, ispale usnice. To je lako pojmljivo, jer su Čerkezi živeli u neprekidnom dodiru sa raznim tatarskim plemenima, koji su počevši od hrišćanske ere ovamo sa severa napadali na kavkaske aborigene, naročito na Severnoj strani grebena planinskog lanca Kavkaza. Čerkezi padaju u oči svojim bujnim rastom kose na glavi i po telu, podebelim usnicama i tankim strukom.

Résumé.

Le caractère ethnologique des Tcherkesses du Kosovo polje en Yougoslavie.

Les ethnographes et les historiens savent que la patrie des Tcherkesses se trouve dans le bassin du Kouban, en Ciscaucasie. Jusqu'en 1864 ils habitaient le territoire occidental des montagnes du Caucase, jusqu'à la côte de la Mer Noire. Les Tcherkesses se divisent en beaucoup de tribus et de patois; je mentionne les tribus suivantes: les Natouhages (*nathokuaže*), les Chapsoughs, les Abadzeks (*abedzax*), les Bjedouchs, les Hatoukais, les Beslinéis, les Moko-ches, les Temirghois, les Janéevs, les Egheroukois, les Oubiques et les Kabarz-

² N. Županić, K antropologiji osmanskih Turaka angorskog i konijskog vilajeta. Contributions sur l' anthropologie des Turcs ottomans des villayets d' Angora et de Konia. (Etnolog, I, pag. 122. 123). Ljubljana 1927.

diens. Le nom collectif de Tcherkesses (Circassiens) a été probablement transformé par les Turcs du nom antique *Κερχέται*. Au Moyen âge, les Russes les appelaient Kossoghes, ce qui est en parenté avec Käsäg, comme aujourd'hui les Ossètes appellent les Kabardiens, mais aussi les Tscherkesses en général. Les Tscherkesses eux-mêmes s'appellent Adzyge, Adyge, un nom que la linguistique met en parenté avec le nom antique de *Zyvoi* (Strabon). Nous pensons que les Jazighi *Idžvyge*, qui sont venus dans le territoire entre la Tisa (Theiss) et le Danube très tôt après J. Chr. sont identiques avec les *Zyvoi* du Caucase, dont le nom a reçu en Sarmathie le préfixe alarodique *a-* ou plutôt *ia-*.

Les Tcherkesses étaient longtemps des payens et un peuple libre, jusqu'au XIIIe siècle après J.-Ch. A ce temps-là, ils étaient subjugués par les Grousiens et christianisés. Dans la première moitié du XVe siècle ils réussirent à se délivrer du joug grouzien, mais ils avaient sans cesse à combattre les Tatares et perdaient leur territoire dans la Caucasic du Nord. Ainsi, vers le milieu du XVIe siècle, le Kouban est devenu la frontière du Nord de leur patrie, car, en 1570, Ghiraï, le khan de la Tartarie, les refoula sur la rive méridionale du Kouban, et en même temps ils les a forcés à embrasser l'Islam. Jusqu'alors les Tscherkesses habitaient vers le Nord jusqu'au fleuve Kama, leurs habitations étaient dispersées au territoire entre le Kouban et l'embouchure du Don. Avant d'être subjugué par les Tatares, les Tcherkesses étaient sous le protectorat des Russes, au temps du czar Ivan le Terrible (1530—1584), mais après le départ des Russes ils tombèrent sous la domination tartare. Ils changèrent assez vite et très facilement de religion, car ils avaient des notions très superficielles du christianisme, comme aussi plus tard ils étaient demi payens, demi mahométans, et un peu chrétiens.

Les Tcherkesses se distinguèrent tous les temps par leur intrépidité, comme braves cavaliers et brigands courageux, qui quand-même chez eux observaient scrupuleusement les devoirs de l'hospitalité et de la vengeance sanglante. Les chansons et les contes orientaux célèbrent la beauté des filles tcherkesses que, encore il y a quelques dizaines d'années, les parents eux-mêmes vendaient pour le harem du sultan à la Corne d'Or, ainsi que pour les harems des dignitaires et des gens riches en Turquie. M. Gjurgjević raconte dans ses Mémoires qu'on a, au temps de son séjour à Priština au Kosovo polje (1869—1870), un jour vendu là-bas trois jeunes filles tcherkesses, extraordinairement belles, pour 6000 »groches« (1200 couronnes). Le même auteur mentionne que les Tcherkesses du Kosovo polje aimaient bien la viande de cheval; tout cela étaient des habitudes, apportées de leurs ancienne patrie en Asie Sarmatique.

Leur amour pour les chevaux et pour l'équitation est encore toujours vivant. En 1929 j'ai assisté au recrutement à Priština. On a pris six jeunes Tscherkesses pour l'infanterie, mais tous les six sont allés ensemble chez le chef de la commission militaire et l'ont prié de les transférer à la cavalerie. Au village de Velika Reka, au confluent de la Sitnica et du Lab, j'ai remarqué sur les pieux d'une barrière des crânes des chevaux. A ma demande on m'a répondu, qu'on y met des crânes des chevaux qu'on a bien aimés.

A ma visite chez les Tscherkesses de Kosovo, en 1929, j'ai pu constater qu'ils ne sont ni brigands, ni des gens dangereux, au contraire ils montrent

une volonté pour le progrès et la civilisation. J'étais amicalement reçu dans le sélamlik (le chambre pour les hôtes) de leur prêtre, on m'a servi un café noir et présenté les hommes du village. Ils parlent aussi un peu le serbe. Je n'ai pas vu les femmes adultes, mais elles m'ont envoyé comme cadeau de très belles broderies orientales. A Skoplje j'ai vu par hasard, en passant, deux femmes tcherkesses, une jeune et une d'âge moyen, une petite blonde de taille moyenne, un peu forte, qui avant l'air russe, l'autre de grande taille, svelte, de cheveux bruns, des yeux foncés et de peau blanche.

Les Tcherkesses montraient une résistance inouïe au temps de l'occupation russe de la Caucasic, et seulement en 1864 ils étaient complètement subjugués. Mais la plus grande partie n'accepta pas le nouvel ordre des choses, et, dans la même année, plus que 400.000 s'en allèrent de leur ancienne patrie, au Kouban et au territoire occidental des montagnes du Caucase. Le gouvernement turc les accepta et les distribua par la Syrie, l'Asie Mineure et la péninsule Balkanique. La plus petite partie des Tcherkesses resta chez eux, en Caucasic, où on compta, en 1895, à peu près 111.000 âmes.

La plus grande partie des Tcherkesses qui arrivèrent à la péninsule Balkanique, a été envoyé par le gouvernement ottoman à la frontière de l'ancien duché de Serbie, pour renforcer par ces colonies sa position dans le pays et pour terroriser les Serbes. A ce temps-là les Tcherkesses s'établirent au Kosovo polje, où l'auteur de cette étude les visita, en 1924 et en 1929. Il a vu quelques dizaines de familles, car la plus grande partie émigra de là-bas en Asie Mineure et en Syrie. Il faut dire qu'ils sont un élément ethnique très peu calme qui ne peut pas se familiariser avec son sort et ne peut pas trouver son repos hors de la Caucasic. Ils ne s'approchent pas de leur voisins, et à cause de leur dispersion ils sont condamnés à disparaître.

Les Tcherkesses sont surtout intéressants pour les Serbes, car les premiers porteurs du nom »Serbe« étaient des autochtones en Caucasic*, probablement des Tcherkesses qui passèrent par le Don, au temps de la grande migration sarmathique, ensemble avec les Antes, les Zichi (Kissi), les Chorvates, les Vales etc. Ils arrivèrent parmi les Slaves et fondèrent là-bas les premières organisations des tribus. Sans doute ces cavaliers caucaso-sarmathiens perdirent, dans la masse de la population slave, en général leur caractère ethnique et surtout leur langue, mais les noms des tribus et les idées des organisations d'Etat, même primitives, restèrent. De leur première patrie slave, au confluent du Dniepr supérieur et moyen, du Pripet et du Boug, les Serbes émigrèrent au confluent de la moyenne Elbe et de la Saale, d'où une partie, organisée militairement, s'en alla en Illyrie. C'était probablement en 626 après J.Ch., quand Constantinople était en grand danger, à cause du siège de la part des Avars et des Persans; à ce moment-là, Héraclius, l'empereur byzantin, s'adressa probablement à Samo, le grand duc des Slaves, en le priant de lui envoyer un secours. Ainsi les Croates et les Serbes s'en allèrent vers la péninsule Balkanique, attaquèrent de derrière les Avars, délivrèrent les Slaves (Yougoslaves) qui y habitaient déjà et sauvèrent Constantinople, l'empire byzantin et le christianisme oriental.

* N. Županić, Les origines des Serbes. (IIe Session de l'Institut International d'Anthropologie), p. 227—229, Paris 1926.

Après avoir vaincu les Avars, les Serbes organisèrent à l'intérieur de l'Illyrie, à la base des Slaves indigènes, leur tribu qui devint, au courant du temps, un grand Etat et une grande nation. A leur arrivée en Illyrie, les Serbes vainqueurs parlaient à-peu-près le même idiome comme les Serbes de Lusace, mais, étant peu nombreux, les conquérants échangèrent leur parler slave du Nord-Ouest pour le yougoslave qui représente une unité linguistique organique entre la Mer Adriatique et la Mer Noire (les Slovènes, les Croates, les Serbes, les Bulgares).*

Les Tcherkesses, qui forment un des trois groupes principaux des aborigènes caucasiens, parlent une langue alarode au yaphétite qui représente un groupement linguistique »sui generis« qui n'est ni indoeuropéen (arrhien), ni sémithe, ni ugrofinnois, ni turc, ni mongol. J'appui là-dessus, car encore aujourd'hui quelques savants écrivent que les Tcherkesses seraient de l'origine arrhienne, c'est-à-dire indo-européenne.** Les seuls parents, mais des parents bien éloignés des aborigènes caucasiens sont les Basques dans les Pyrénées qui, avant l'arrivée des Indo-Européens, étaient liés organiquement avec les Caucasiens. C'était une chaîne de nations et de tribus, comme par exemple les Ibériens, les Ligures, les Etrusques, les Rètes, les Pélasgues (les habitants préarrhiens de la péninsule Balkanique), le Kares, les Cappadoques, les Amazones, les Khalybes, les Colchiens etc. Cette chaîne de peuples préhistoriques a été rompue par les Indoeuropéens, à leur arrivée au Sud, et aujourd'hui leurs restes fossiles gisent par-ci, par-là, couverts par les couches ethniques des Hellènes, Thraciens, Italiques, Celtes, Germains et Slaves.

Si l'on prend tout cela en considération, il faut avouer qu'il vaut en tout cas la peine d'étudier les restes des Tcherkesses au célèbre Kosovo polje, où les Turques, dans une terrible bataille, en 1389, vainquirent les Serbes. Dans cette bataille périrent le souverain serbe Lazare, en défendant la Serbie et la religion chrétienne, et le sultan Murat qui voulut subjuguier toute la péninsule Balkanique. Le Kosovo polje est un pays saint pour chaque Serbe et pour chaque Yougoslave, et l'on comprend que le peuple serbe ne pouvait pas supporter l'anéantissement systématique de ses frères par la colonisation des Albanais et des Tcherkesses au Kosovo polje. La victoire Serbe de Kumanovo (1912) finit ce régime de persécutions qui dura cinq siècles.

J'ai visité le Kosovo polje deux fois, en 1924 et en 1929, et toutes les deux fois j'ai vu là-bas les Tcherkesses et leurs villages Gornje Stanovce, Donje Stanovce, Velika Reka et Miloševo. Je me suis noté des choses anthropologiques et anthropogéographiques, ainsi que le folklore.

J'ai appris qu'il y avait autrefois au Kosovo polje quelques deux mille familles tcherkesses, c'est-à-dire vers 12.000 âmes et que pendant la guerre turco-serbe de 1877—1878 la plus grande partie émigra en Syrie et en Asie Mineure. L'émigration se répéta en 1912 et en 1918, ainsi qu'il n'y a aujourd'hui

* N. Županić, *Bela Srbija*. Zagreb, 1922. — Idem, *Les Serbes à Srbčiste (Macedoine) au VIIe siècle*. (Extrait du »Byzantion«, tome IV, p. 277—280.) Liège. 1929.

** T. R. Djordjević, *Čerkezi u našoj zemlji*. »Glasnik Skopskog Naučnog Društva«, tome III, p. 143. Skoplje, 1928.

que quelques 300 âmes au Kosovo polje. A cette occasion je publie seulement des données céphalométriques et anthropométriques, ainsi que la description de la complexion des Tcherkesses du Kosovo.

Pour mes études anthropologiques j'avais à ma disposition en tout 21 personnes, des hommes d'âge différent: 16 avaient plus de 20 ans, deux 18 ans, deux 16 ans et un garçon 10 ans. Je leur ai mesuré la taille, le diamètre antéro-postérieur de la tête maximum, le diamètre transversal maximum de la tête, le diamètre minimum du front, la distance entre les arcus zygomatitici, la hauteur totale du visage, le diamètre nasio-buccal, la hauteur naso-mentonnière. J'ai calculé l'index céphalique et l'index du visage, et j'ai noté la couleur des cheveux, des yeux et de la peau.

1° La taille.

Chez 16 hommes au-dessus de 20 ans j'ai constaté les mesures suivantes: 1782 mm, 1753 mm, 1732 mm, 1698 mm, 1698 mm, 1696 mm, 1682 mm; 1682 mm; 1679 mm, 1676 mm, 1667 mm, 1663 mm, 1662 mm, 1648 mm, 1644 mm, 1635 mm; La taille des hommes adultes était entre le maximum de 1782 mm et le minimum de 1635 mm. Il y avait alors trois de haute taille (18'7 %), dix de taille moyenne supérieure (1650—1699 mm), c'est-à-dire 62'5 %, trois de taille moyenne inférieure (18'7 %). La taille moyenne était de 1687 mm. Les Tscherkesses de Kosovo se classent alors parmi les peuples de taille moyenne de catégorie supérieure. Ils sont alors de taille supérieure que par exemple les Grousiens 1654 mm (Pittard), les Mingréliens 1646 mm (Deniker), les Grands Russes 1644 (Roždestvenski), les Bulgares 1665 mm (Vatev), les Tatares sur la Volga 1638 mm (Deniker), les Turcs Ottomans d'Anatolie 1638 mm (Županić), les Espagnols 1620 mm (Oloriz), les Italiens 1640 mm (Livi), mais ils sont plus petits que par exemple les Petits Russes 1701 mm (Čepurkovski), les Lettons 1705 mm (Waeber), les Suédois 1709 mm (Retzius et Fürst) et les Ecossais 1746 mm (Beddoe). Les Tscherkesses de Kosovo ont la même taille comme par exemple les Ossètes 1690 mm (Riskine), les Sarthes du Tourkestan 1684 mm (Maslovsaky) et les Slovènes au hinterland du Golfe de Trieste 1683 mm (Weisbach).

Les deux jeunes gens de 18 ans avaient une taille de 1703 et 1652 mm, donc une moyenne de 1677 mm, les deux garçons de treize ans avaient 1461 et 1514 mm, donc une moyenne de 1587 mm. Le gamin de 10 ans avait 1360 mm.

2° Diamètre antéro-postérieur de la tête maximum.

Chez les seize hommes adultes j'ai constaté les mesures suivantes pour le diamètre antéro-postérieur de la tête maximum: 202 mm, 198 mm, 193 mm, 193 mm, 193 mm, 188 mm, 187 mm, 185 mm, 184 mm, 184 mm; 181 mm; 181 mm; 178 mm; 178 mm, 176 mm, 176 mm, 176 mm. La moyenne est de $\frac{2963}{16} = 185$ mm. Chez les jeunes gens de 18 ans 183 mm et 184'5 mm, la moyenne $\frac{183+184.5}{2} = 183.7$ mm, chez les garçons de treize ans 176 mm et 188 mm, alors une moyenne de $\frac{1766+188}{2} = 182$ mm; chez le gamin de 10 ans 176 mm.

3e Diâmètre transversal maximum de la tête.

Cette dimension anatomique a été mesurée aussi chez tous les seize Tcherkesses adultes: 159 mm, 159 mm, 156 mm, 154 mm, 152 mm, 152 mm, 152 mm, 152 mm, 151 mm, 151 mm, 151 mm, 149 mm, 148 mm, 148 mm, 148 mm; 147 mm. La moyenne est de $\frac{2429}{16} = 152$ mm. Chez les jeunes gens de 18 ans la mesure était de 162 mm et 143 mm, la moyenne $\frac{162+143}{2} = 152$ mm; chez les garçons de treize ans 155 mm et 148 mm, la moyenne $\frac{155+148}{2} = 151$ mm, chez le gamin de dix ans 148 mm. Il est intéressant de mentionner que les jeunes gens de 18 ans et de 13 ans ont la même mesure que les adultes (152, 151, 152 mm). Il semble que la grandeur de la case se forme en général déjà très tôt et qu'elle reste constante.

4e Index céphalique.

A la base du diamètre antéro-postérieur maximum et du diamètre transversal maximum on reçoit les index suivants de la tête: 74.7, 76.7, 76.8, 79.1, 80.7, 80.9, 81.2, 81.7, 82.2, 82.4, 82.9; 84.8; 85.4; 86.3; 87.5; 90.3: Il y a seulement un cas de dolichocéphalie (6.2 %), trois cas de mésocéphalie (18.7 %), huit cas de sousbrachycéphalie (50 %), quatre cas de hyperbrachycéphalie (25%).

Les groupes mentionnés des index céphaliques qui montrent la forme principale de la case nous disent que les Tcherkesses de Kosovo, en ce qui concerne la céphalométrie, sont composés au moins de deux éléments ethniques, d'un élément dolichocéphale et d'un élément brachycéphale ou hyperbrachycéphale, ce qui est le plus vraisemblable. La sousbrachycéphalie et la mésocéphalie supérieure sont le résultat d'un mélange de sang, d'un mélange des éléments ethniques hétérogènes.

La sousbrachycéphalie est caractéristique pour les Tcherkesses de Kosovo (50 %), pendant que les formes dolichoïdes (dolichocéphales et mésocéphales) sont en équilibre avec les hyperbrachycéphales (25 %). L'index moyen de la tête nous montre la même chose: $\frac{152+100}{1.5} = 82.3$. Cet index nous dit que les Tcherkesses de Kosovo sont des sousbrachycéphales (index de 80.01 à 83.33). Je veux mentionner des index céphaliques des quelques tribus caucasiennes* qui sont aussi sousbrachycéphales: les Kabardiens de la ville Psebeia (province du Kouban) 82.0 (v. Erckert), les Chapsougs 82.4, les Temirghois 83.0 (v. Erckert), les Ossèthes des environs de Vladikavkaz 81.1 (v. Erckert), les Mingréliens de Zugdidi et Poti 82.22 (Chantre), les Khevsoures 80.73 (Chantre), les Imères 82.96 (Chantre), les Gouriens 80.58 (Chantre). Au contraire les

* Ernest Chantre: Recherches anthropologiques dans le Caucase, tome IV, Paris 1887.

Grousins de la province de Tiflis sont sousbrachycéphales (84.3) et les Lazes (Adjariens) sur la côte Sud-Est de la Mer Noire hyperbrachycéphales (87.48) (Chantre).

Les Tcherkesses de Kosovo montrent le même index céphalique et la même forme de la case comme leurs frères tcherkesses, les Kabardiens, les Chapsoughs et les Temirghois qui restèrent en Caucasic.

5e Distance entre les arcus zygomatici

Chez les seize Tcherkesses adultes la mesure de la distance entre les arcus zygomatici était la suivante: 144 mm, 143 mm, 143 mm, 143 mm, 141 mm, 139 mm, 138 mm, 138 mm, 137 mm, 135 mm, 135 mm, 135 mm, 135 mm, 135 mm, 133 mm, 132 mm. Le maximum était de 144 mm et le minimum de 132 mm. La moyenne est de $\frac{2206}{16} = 138$ mm. Cela veut dire qu'elle est

plus petite que chez les Turcs d'Anatolie — 140 mm (Županić) — et plus grande que p. ex. chez les Bulgares de la Dobroudja — 137 mm (Županić).

6e Longueur ou hauteur totale du visage.

La longueur ou hauteur totale du visage signifie la distance entre le trichion et le gnathion. Cette mesure était chez les quinze Tcherkesses adultes la suivante: 195 mm, 191 mm, 189 mm, 186 mm, 186 mm, 185 mm, 184 mm, 183 mm, 182 mm, 182 mm, 181 mm, 179 mm, 179 mm, 169 mm. La moyenne

est de $\frac{2759}{15} = 184$ mm. Elle est plus grande comme p. ex. chez les Bulgares de la Dobrudja — 180 mm (Županić) — ou chez les Turcs d'Anatolie — 183 mm (Županić).

7e Indice du visage.

L'indice du visage signifie le rapport entre la hauteur physiognomique du visage et la distance des arcus zygomatici, ce qui est dans ce cas-là $\frac{138+100}{184} =$

75. Cet indice montre que les Tcherkesses de Kosovo sont mésoprosopes. Les Bulgares de la Dobroudja — 76.1 (Županić) — et les Serbes du royaume de Serbie d'avant la guerre mondiale — 77.4 (Nosov) — montrent une largeur du visage un peu plus grande que les Tcherkesses de Kosovo.

8e La complexion.

Pour définir la complexion des Tcherkesses du Kosovo, je me suis noté la couleur des cheveux, des yeux et de la peau chez tous les 21.

a) La couleur des cheveux.

J'ai trouvé les nuances suivantes de la couleur des cheveux: blond, blond foncé, châtain, châtain foncé et noir. J'ai pris les personnes audessus et au-dessous de vingt ans comme un seul groupe. Il y avait un blond (4.8 %), deux blonds foncés (9.5 %), quatre châains (19 %), trois châains foncés (14.3 %) et onze noirs (52.4 %). Il y a alors beaucoup plus de nuances foncées (85.8 %) que de nuances claires (14.2 %). Il faut souligner le très grand pourcentage des cheveux noirs (52.4 %), pendant qu'il y a chez les Bulgares de la Dobroudja seulement 18.4 % de noirs (Županić), chez les Slovènes 6.4 % (Weisbach), chez les Yougoslaves de la Croatie et de la Slavonie 8.9 % (Weisbach). Chez les Turcs d'Anatolie il y a encore un plus grand pourcentage de cheveux noirs (78.6 %, Županić) que chez nos Tcherkesses.

b) La couleur de l'iris.

En tout 21 cas. Le pourcentage de l'iris bleue est de 28.6%, bleue-verte 14.3%, verte-châtain 18.5%, bleue-châtain 4.8%, châtain-claire 23.8%, châtain 9.5 %. Les nuances foncées monochromes de la couleur des yeux sont représentés par $9.5 \% + 23.8 \% = 33.3 \%$, contre $28.6 + 14.3 = 42.9 \%$ des nuances claires (bleues et verdâtres). Les nuances monochromes de la couleur de l'iris ont un pourcentage bien supérieur (76.2 %) que les nuances mélangées (23.8 %), bleues-châtaines et vertes-châtaines.

Il est intéressant de constater qu'il y a chez les Tcherkesses de Kosovo un plus grand pourcentage des iris claires que p. ex. chez les Yougoslaves de la Bosnie et de l'Herzégovine, chez lesquels il y a un pourcentage des yeux bleus et gris de 34 % et des yeux gris-châtain de 15 % (Weisbach), pendant qu'il y a chez les Yougoslaves de la Carniole, de la Styrie du Sud, de la Carinthie du Sud, de l'Istrie septentrionale, de Trieste et ses environs et de Gorice 53 % des yeux bleus et gris, 31 % des foncés et 15 % des mélangés (Weisbach).

c) La couleur de la peau.

De 21 personnes 14 avaient une peau blanche (66.6 %), sept personnes une peau brunâtre (33.4). Il faut mentionner que des personnes avec la peau blanche quatre en avaient un coloris rose (19 %).

A la base de ces constatations on peut conclure que les Tcherkesses de Kosovo sont un mélange entre deux ou plusieurs éléments ethniques. Un de ceux était en tout cas un élément nordique (xanthodolychocéphale), qui a laissé des vestiges dans le grand pourcentage des yeux bleues et verdâtres et de la peau blanche. En ce qui concerne la couleur des cheveux, domine le noir avec 52 %, ce qui manifeste un ou plusieurs éléments ethniques foncés.

Ces données peuvent se rapporter à la description romantique des belles Tcherkesses qu'on a représentées comme filles de taille svelte, de peau blanche et de cheveux noirs.*

Les Tcherkesses de Kosovo représentent un peuple de taille moyenne, des sousbrachycéphales avec visage mésoprosope. Les types complexes ne sont pas unis et purs (des cheveux noirs + des yeux noirs + une peau brunâtre ou des cheveux blonds + des yeux bleus + une peau blanche), souvent il y a peau blanche et cheveux noirs ou cheveux blonds et yeux noirs ou yeux clairs et cheveux noirs etc.

Si l'on prend en considération seulement la couleur des yeux des cheveux, on peut distinguer plusieurs types:** type foncé I: cheveux noirs, iris foncée; type foncé II: cheveux châtain foncé ou châtain et des nuances foncées de l'iris; type claire I: cheveux blonds et iris bleue, verdâtre ou grisâtre; type clair II: cheveux blonds foncés (châtain clair et nuances bleues, grises ou verdâtres de l'iris; divers types mélangés.

Le pourcentage des types est comme il suit: type foncé I: quatre cas (18'05%), type foncé II trois cas (14.3%); type clair II un cas (4.8%); types mélangés treize cas (61.8%). La peau brunâtre a été constatée chez 57.1% des types foncés, et chez 23.0% des types mélangés. Les Tcherkesses de Kosovo montrent en général dans leur complexion des types mélangés, comme en Caucasic.

* Le voyageur Reineggs (1782—84) décrit les femmes tcherkesses moins sympathiquement: »Une jambe courte, un petit pied et des cheveux d'un rouge ardent, voilà ce qui constitue une beauté circassienne! Qu'est-ce que cela près de la physionomie animée et pleine de vivacité de la jeune fille georgienne? La taille élancée et le ravissant oeil bleu de la Persane sont cent fois plus attrayants que les formes arrondies et fortement prononcées de la Circassienne; et tous ceux qui voient les femmes lesghies sont étonnés de trouver parmi elles le type des belles statues de l'art grec. Les Circassiennes ont assurément quelque chose d'avenant et de particulièrement engageant; elles sont enjouées, lascives, spirituelles et très loquaces. Jeunes, elles gouvernent leurs maris avec une sorte d'orgueil qui leur sied à merveille; mais en vieillissant elles deviennent d'une humeur querelleuse insupportable, et elles se tiennent tout le jour étendues sur un sofa recouvert d'un tapis, le seul meuble commode que renferme une misérable hutte construite en branchages ou en treillis, et couverte on terre délayée ou en fumier. (E. Chantre, Recherches anthropologiques dans le Caucase, tome IV, pag. 110, 111. Paris 1887.)

** N. Županić, Contributions sur l'anthropologie des Turcs ottomans des villayets d'Angora et de Konia. Etnolog I, p. 122—123. Ljubljana, 1927.

